

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
кафедра соціальної педагогіки та корекційної освіти

«До захисту допускаю»

завідувач кафедри соціальної педагогіки та корекційної освіти,

доктор педагогічних наук, професор

_____ Т.О. Логвиненко « » _____ 2025 р.

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ, ЯКІ
ПЕРЕЖИВАЮТЬ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ**

Спеціальність 231 Соціальна робота

Магістерська робота
на здобуття кваліфікації – магістр з соціальної роботи за спеціалізацією
«Соціальна педагогіка»

Автор роботи: Руслан ПОПОВИЧ

_____ *підпис*

**Науковий керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент Мар'яна КЛИМ**

_____ *підпис*

Дрогобич, 2025

Анотація

У роботі розглядаються особливості соціально-педагогічної підтримки дітей, які переживають розлучення батьків, як одного з найбільш стресогенних життєвих досвідів дитинства. Проаналізовано психологічні наслідки сімейного розпаду, що проявляються у тривожності, зниженні самооцінки, порушеннях поведінки та труднощах у взаємодії з однолітками. Визначено ключові напрями діяльності соціального педагога: діагностика емоційного стану дитини, індивідуальна та групова робота, налагодження комунікації між членами сім'ї, профілактика конфліктів, а також співпраця з освітніми та соціальними інституціями. Особлива увага приділяється методам, що сприяють зниженню емоційної напруги та формуванню в дитини почуття безпеки й стабільності. Робота підкреслює важливість системного, комплексного підходу та міжвідомчої взаємодії у підтримці дітей, які переживають розлучення батьків.

Annotation

The paper examines the features of socio-pedagogical support for children experiencing parental divorce, as one of the most stressful life experiences of childhood. The psychological consequences of family breakdown, manifested in anxiety, decreased self-esteem, behavioral disorders, and difficulties in interacting with peers, are analyzed. The key areas of activity of a social educator are identified: diagnostics of the child's emotional state, individual and group work, establishing communication between family members, conflict prevention, and cooperation with

educational and social institutions. Particular attention is paid to methods that contribute to reducing emotional stress and forming a sense of security and stability in the child. The paper emphasizes the importance of a systemic, comprehensive approach and interagency interaction in supporting children experiencing parental divorce.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ	8
1.1. Розлучення батьків як соціальна проблема.....	8
1.2. Соціальна–педагогічна характеристика дітей з розлучених сімей.....	14
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ, БАТЬКИ ЯКИХ РОЗЛУЧАЮТЬСЯ	18
2.1. Вплив розлучення батьків на соціалізацію дитини шкільного віку.....	18
2.2. Дослідження впливу розлучення батьків на психоемоційний та соціальний розвиток школярів у закладі загальної середньої освіти.....	29
2.3. Аналіз практичного досвіду соціально-педагогічної роботи з учнями, чиї батьки перебувають у стані розлучення.....	39
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	48
ДОДАТКИ	52

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сьогодні у скрутних соціально-економічних, соціально-політичних умовах обов'язок за соціокультурний розвиток дітей родина ділить з іншими суспільними осередками. З огляду на те, що перед громадою стоїть завдання посилити виховні потенціали родини, навчальні заклади підтримують батьків у розумінні, налагодженні та забезпеченні найкращих психолого-педагогічних обставин для належного плекання дітей, розвитку їхніх пізнавальних інтересів, фізичного вдосконалення, нормальної взаємодії з батьками та іншими родичами, у здобутті батьками навиків, потрібних для розв'язання непростих питань родинного виховання. Установи освіти та їхні працівники, які завдяки професійній підготовці володіють необхідними психолого-педагогічними знаннями, фаховими вміннями й навичками, слугують важливими суб'єктами соціалізаційних впливів на дитину.

Особливо значущою є така допомога для родин, які не можуть повноцінно виконувати свої ролі через посилений рівень суперечностей, дестабілізацію сімейних стосунків, розпад подружніх зв'язків. В Україні щорічно фіксують у середньому 300 тисяч подружніх союзів, і понад половину подружніх пар згодом розривають шлюб. За даними Державного комітету статистики України, 50-60% усіх розлучень стосуються молодих

родин, з яких більша частина руйнується у перші три місяці - півтора року спільного проживання [17].

Більша кількість розірвань шлюбу трапляється у період тривалості союзу до 15 років [22], тобто у родинах, де є діти шкільного віку. Тому нагальною виступає проблема соціально-педагогічного супроводу дітей, які пережили чи переживають розрив батьківських стосунків, та, відповідно, зменшення негативних наслідків розлучення батьків на їх соціальне становлення.

Особливості взаємодії між батьками та дітьми після розлучення досліджені такими фахівцями, як Н. Башкірова, С. Вальпер, Д. Відро, Г. Фігдор та іншими. Соціально-педагогічний супровід школярів широко висвітлено у працях вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема Т. Алексеєнко, Ю. Василькової, Ф. Мустаєвої, М. Шакурової та інших. Водночас, у науковій літературі досі бракує комплексного підходу до висвітлення проблеми соціально-педагогічної роботи з дітьми, які переживають розлучення батьків, в умовах освітнього закладу.

Недостатньо досліджено методи і форми соціальної підтримки таких сімей, а також відсутній напрацьований інструментарій для визначення основних труднощів дітей із розлучених родин. Крім того, не розроблено методики, спрямовані на підвищення рівня їхньої соціалізації. Актуальність тематики та недостатній рівень розробленості як теоретичних, так і прикладних аспектів цієї проблеми обґрунтовують вибір напряму нашого дослідження.

Об'єктом дослідження є діти, які переживають розлучення батьків.

Предмет дослідження діяльність соціального педагога з дітьми, чий батьки перебувають у процесі розлучення.

Мета роботи полягає у вивченні впливу розлучення батьків на психоемоційний і соціальний розвиток дітей, а також у визначенні ключових напрямків, форм та методів роботи соціального педагога з такими дітьми.

Для досягнення мети сформовані такі завдання: дослідити основні аспекти діяльності соціального педагога в освітньому закладі, а також функціональні обов'язки соціального педагога; провести аналіз впливу розлучення батьків на процес соціалізації школярів; вивчити психоемоційний та соціальний розвиток учнів із розлучених сімей; проаналізувати методи та форми соціально-педагогічної роботи з учнями, чиї батьки розлучені, та їх родинами.

Для виконання поставлених завдань були застосовані різноманітні методи дослідження: теоретичні: аналіз філософської, соціологічної, юридичної, психологічної та педагогічної літератури, а також нормативно-правових документів для отримання концептуальних основ, необхідних для розкриття проблеми; ретроспективний аналіз праць видатних педагогів для уточнення ключових термінів у освітній літературі; аналіз соціальних паспортів навчального закладу й класів, в яких проводилася дослідницька робота; узагальнення та систематизація даних; - емпіричні: педагогічне спостереження, опитування у формі бесід і анкетування із залученням методик «Шкала тривожності», принципи якої побудовані за «Шкалою соціально-ситуаційної тривоги» О. Кондаша; методика «Тривожність» (за Темпл, Дорка, Аменом); проективна методика «Малюнок сім'ї».

Теоретичне значення дослідження полягає у систематизації функцій соціального педагога у роботі з учнями із сімей, де стався розрив стосунків батьків, а також визначенні характеру психосоціального впливу таких ситуацій на розвиток дітей.

Практична цінність здобутих результатів дослідження полягає у тому, що матеріали дослідження можуть знайти застосування при проведенні

лекцій і практичних занять у рамках навчальних курсів для підготовки студентів за спеціальностями «Соціальна робота», а також для роботи вчителів, соціальних педагогів і психологів у закладах загальної середньої освіти.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ

1.1. Розлучення батьків як соціальна проблема

Розірвання шлюбу означає офіційне припинення подружніх стосунків. Розлучення можна розглядати як сімейну кризу, яка виникає через порушення рівноваги в сім'ї та потребує змін у її житті.

Науковець В.П. Степико вважає, що розлучення є наслідком кризи у стосунках подружжя. Сьогодні розлучення сприймають по-різному. Раніше його вважали лише негативним явищем і загрозою сім'ї. Тепер його розглядають як можливість змінити сімейне життя, якщо зберегти шлюб у

попередньому вигляді вже неможливо. За В.С. Варгою, збільшення кількості розлучень пов'язане з новим розумінням шлюбу. Люди частіше одружуються завдяки вільному вибору та почуттям. Тому право обирати партнера передбачає і право розірвати шлюб, якщо стосунки не складаються.

Економічна самостійність і соціальна рівність жінок також сприяють тому, що вони можуть піти з сім'ї, якщо вона заважає їхньому розвитку. У сім'ях з дітьми розлучення не руйнує сім'ю повністю. Вона й надалі виконує головну роль – виховання дітей. Після розлучення чоловік і жінка перестають бути подружжям, але вони все одно залишаються батьками своїх дітей [1, 17].

Є. В. Кучеренко виділяє основні причини, через які подружжя найчастіше розлучається. Особистісні причини. Сюди входять індивідуальні риси характеру подружжя, їхній життєвий досвід, стан здоров'я та соціальні характеристики. Ризиком вважається те, що майбутній чоловік або дружина виростили в неповній чи проблемній сім'ї. Особливо важливими є емоційні труднощі в сімейних стосунках: холодність, відсутність підтримки, ворожість чи дистанція. До небезпечних чинників також належать велика різниця у віці та різний рівень освіти чи соціального статусу між партнерами.

Обставини створення сім'ї. Важливими є умови знайомства, тривалість і якість стосунків до шлюбу, мотивація одруження та початкова сумісність. Шлюб стає менш стійким, коли пара дуже мало знайома менше шести місяців. За цей час партнери не встигають добре пізнати одне одного й навчитися взаєморозумінню. Ризиком є й дошлюбна вагітність, особливо в молодому віці. Неправильними мотивами одруження можуть бути бажання вирватися з батьківського дому, довести свою «дорослість» або уникнути конфліктів у сім'ї. Інколи люди одружуються через надмірне прагнення знайти в партнері захист, що також може призвести до труднощів у майбутньому [2, 97].

Несприятливі умови сімейного життя. Це погані матеріальні умови, труднощі з виконанням сімейних ролей, незадоволені потреби членів сім'ї,

шкідливі звички та девіантна поведінка (наприклад, алкоголізм чи наркоманія). Також до причин належать часті конфлікти та сексуальна несумісність.

На думку А. А. Папір, сім'ї частіше готові до розлучення через кілька важливих змін у суспільстві. До таких чинників належать урбанізація, більша мобільність людей, зміна ролі жінки у професійній сфері та зростання індивідуалізму. У сучасному світі все більше уваги приділяється особистому розвитку та самостійності кожного партнера.

Окрім причин, що підвищують ризик розлучення, існують і так звані фактори стійкості. Вони допомагають зберегти сім'ю навіть у разі конфліктів і труднощів. І. М. Хоржевська вважає, що найважливішим захисним фактором є наявність дітей. Дитина часто стає останнім і вирішальним аргументом на користь збереження шлюбу. Діти зменшують бажання розлучатися як з психологічних, так і з економічних причин [3, 24].

Іншим фактором, що стримує від розлучення, є страх перед фінансовими труднощами після розриву. Батьки переживають, чи зможуть забезпечити дітям належне виховання, догляд і освіту. В. П. Степико зазначає, що серед людей, які менш схильні до розлучення, переважають жителі сіл, безробітні жінки та сім'ї з дуже низьким доходом.

І. Черезова зазначає, що жінки, які працюють і можуть матеріально забезпечити себе та дітей після розлучення, частіше вирішуються на розрив стосунків у проблемних шлюбах. Непрацюючі або низькооплачувані жінки роблять це рідше.

Процес розірвання шлюбу включає юридичне оформлення нового сімейного статусу. Подружжя має офіційно припинити свої попередні права та обов'язки й прийняти нові, пов'язані з вихованням дітей. Тривалість процедури залежить від закону та може тривати від двох до п'яти місяців. Це

пов'язано з тим, чи є в сім'ї діти та чи обидва партнери готові добровільно розлучитися [7, 117].

Розлучення це не лише формальна позначка в документах. Воно має економічні наслідки і потребує домовленостей щодо того, як батьки далі будуть виховувати дітей. Якщо батьки не можуть дійти згоди, рішення приймає суд. Суд визначає, з ким житимуть діти, враховуючи їхній вік, стать, прихильність до батьків, матеріальні можливості кожного з них, стан здоров'я та здатність виховувати дитину. У підлітковому віці дітей частіше залишають з матір'ю.

Є. В. Кучеренко виділяє три етапи після розлучення: перший рік – фаза адаптації; наступні два роки – період перебудови; ще два роки – фаза стабілізації. Усі члени сім'ї переживають кризу після розриву. Сім'я може якийсь час функціонувати гірше, ніж раніше. Тривалість цього стану залежить від підтримки та ресурсів. Автор зазначає, що люди часто сприймають розлучення як ознаку власної невдачі, що викликає депресію, занижену самооцінку та звинувачення себе. Діти також переживають стрес, оскільки мають звикнути до нового формату сім'ї та спілкування з кожним із батьків окремо [12, 97].

А. А. Туровська вважає, що реакція людини на розлучення залежить від кількох факторів: особливостей розлучення (його тривалість, форма, кількість залучених осіб); ставлення подружжя до самого розриву; ресурсів, які мають партнери (фінанси, житло, здоров'я, емоційний стан, проблеми дітей, вік).

А. А. Папір описує три найтипівіші моделі поведінки під час розлучення:

1. *агресивна* – людина хоче нашкодити партнеру, помститися й завдати йому болю.

2. *маніпулятивна* – є бажання будь-якими способами повернути стосунки, навіть ціною втрати самоповаги.

3. *прийняття* – людина визнає реальність, зберігає гідні стосунки з колишнім партнером і мінімізує шкоду для дітей.

Отже, розлучення є важкою кризою для сім'ї. Воно змінює життя як дорослих, так і дітей та впливає на їхній психологічний стан.

На розвиток дитини впливає багато чинників. Важливими є стиль виховання батьків, кількість дітей у сім'ї, різниця у віці між ними та характер їхніх стосунків. Соціальне навчання дитини також залежить від умов, у яких живе сім'я: чи є вона повною, чи працюють усі дорослі, чи проживають разом родичі, чи живе сім'я в зручному житлі або в тісній квартирі.

Різні життєві труднощі, такі як бідність, розлучення батьків, переїзд, серйозна хвороба, травма або життя в небезпечних умовах, стають для дитини постійним джерелом стресу. Кризові ситуації негативно впливають на емоційний стан дітей. Вони перестають відчувати себе в безпеці, бо сім'я вже не дає підтримки, до якої вони звикли. Це позначається і на навчанні: діти гірше засвоюють матеріал, втрачають бажання вчитися і ходити до школи.

Основні потреби дітей такі:

– Потреба в любові й теплоті, тобто потреба в емоційному контакті. Дитині важливо відчувати щирий інтерес батьків до її слів та дій. Водночас вона сама цікавиться життям батьків.

– Потреба у самоствердженні, яка полягає в розвитку своїх здібностей і можливості проявляти себе як особистість.

– Потреба в повазі. Дитина страждає, коли до неї ставляться грубо, принижують або постійно критикують. Надмірна критика формує відчуття неповноцінності. Невдоволення основних потреб швидко призводить до порушення поведінки та появи негативних рис характеру. Особливо це помітно в підлітковому віці тоді дитина може стати жертвою глузування, наклепів чи знущань з боку однолітків [13, 64].

А. А. Бумага виділяє кілька груп труднощів, з якими можуть стикатися діти. Труднощі, пов'язані з несприятливим життєвим циклом. Вони виникають тоді, коли в сім'ї бракує одного з її членів через розлучення, тривалу відсутність, смерть, народження позашлюбної дитини або через бездітність. Це створює функціональну «порожнечу», коли важливу сімейну роль ніхто не виконує. Також можуть виникнути труднощі адаптації до самої події: розлучення, смерті близького, виховання поза шлюбом тощо. Дослідження показують, що люди переживають наслідки таких ситуацій дуже по-різному.

Ситуативні труднощі. Вони є короткочасними, але небезпечними для сім'ї: тяжкі хвороби, великі матеріальні втрати тощо. На силу їх впливу впливають раптовість події, її унікальність, а також відчуття безпорадності наприклад, коли дитина не склала іспит або стала жертвою насилля.

Розглянемо, як дитина переживає труднощі першої групи, тобто труднощі, пов'язані з ненормативними сімейними кризами. Зрада як форма сімейної кризи лише на перший погляд здається непомітною для дітей. Насправді діти дуже чутливі до конфліктів між батьками. Будь-які зміни в сім'ї майже завжди супроводжуються сварками. Реакція дитини на сварку залежить від її віку, характеру, досвіду та емоційної чутливості. Маленькі діти особливо вразливі вони повністю занурюються в страх і тривогу й не можуть контролювати свої емоції. Навіть немовлята відчують напруження в атмосфері родини. Для дитини сімейна гармонія є такою ж необхідною, як вода для риби. Якщо вдома панує напруга, дитина «задиhaється» у цій атмосфері. Дошкільнята дуже тонко реагують на сварки. Часто саме вони просять батьків помиритися, бо помічають навіть незначні суперечки.

Переживання горя в дітей відрізняється від реакцій дорослих. С. Луї пише, що дитина у стані горя може замикатися в собі, ставати мовчазною й нетовариською, особливо в школі. У важких випадках можливий мутизм тимчасова втрата мовлення через сильний стрес. Дитина не завжди розуміє,

що її стан пов'язаний із втратою. Вона часто скаржиться на нудьгу, але на пропозиції щось робити реагує відмовою. Такі діти частіше спілкуються з малюками, літніми людьми або тваринами, тому що ті не створюють емоційного тиску [15, 264].

І. Черезова зазначає, що діти у стані горя можуть годинами виконувати монотонні дії: складати олівці, будувати ряди з іграшок, перебирати дрібні предмети. Вони роблять це, ніби намагаючись «навести порядок» у своєму внутрішньому стані. Деякі діти люблять обмотувати предмети нитками чи мотузками таким чином вони психологічно «зшивають» розірвані події свого життя.

Р. Федоренко описує, що наступною стадією горя може бути гнів. Дорослі також відчують агресію після втрати на себе, на оточення, на обставини. Для дитини особливо важко визнавати злість на когось із батьків. Через незрілі межі особистості вона не розуміє, на кого саме спрямована її агресія. А. Нікітіна зазначає, що дитина може раптово проявити гнів: штовхнути іграшку, різко вдарити кулаком по предмету. У деяких дітей з'являється дисфорія тривала дратівливість і незадоволеність без видимих причин. М. Головка пише, що ще одним важким почуттям є провина.

В. П. Степико звертає увагу на те, що травма розлучення посилюється тим, що дитина не може впливати на рішення батьків. Вона змушена приймати чужий вибір. Для неї розлучення може означати руйнування звичного світу і викликати страхи, протест або депресивну поведінку.

І. М. Хржевська виділяє фактори, які впливають на глибину переживань дитини: які були стосунки в родині до розлучення; яким був сам процес розриву; з ким із батьків залишається дитина; які стосунки між батьками після розлучення [15, 265].

До найважливіших чинників реакції дітей на розлучення належать:

Рівень конфліктності. Чим більше злості й сварок між батьками, тим важче дитині. Судові суперечки, конфлікти через майно й опіку посилюють її страх і тривогу. Кількість змін у житті дитини. Якщо дитина продовжує жити в знайомому середовищі, їй легше адаптуватися. Великі зміни переїзд, нова школа, розрив із друзями значно ускладнюють ситуацію.

Якість стосунків із батьками. Підтримка та любов обох батьків є вирішальними. Дослідники зазначають, що іноді життя в напруженій повній сім'ї гірше для дитини, ніж розлучення. О. О. Любимова виділяє чинники, які допомагають дитині позитивно розвиватися в неповній сім'ї:

Здорове функціонування батьків. Надмірна самопожертва матері шкодить дитині, бо призводить до неправильного стилю виховання і проблем у підлітковому віці.

Позитивні стосунки між батьками. Важливо уникати приниження колишнього партнера і не формувати в дитини негативний образ батька чи матері.

Розширення соціального середовища дитини. Гуртки, секції та різні активності допомагають дитині розвиватися й отримувати підтримку поза сім'єю.

Відсутність маніпуляцій. Дитину не можна робити об'єктом боротьби. Подарунки чи пільги з метою «купити» її прихильність шкодять її розвитку. Отже, сімейні кризи завжди впливають на дитину. Діти мають власні, дуже чутливі способи переживання важких ситуацій, і наслідки цих переживань можуть бути серйозними та тривалими.

1.2. Соціальна –педагогічна характеристика дітей з розлучених сімей

В Україні неповна сім'я має особливе місце в суспільстві. Вона є одним із поширених сучасних типів сімей. Багато дослідників зазначають, що діти,

які живуть у неповних сім'ях, частіше стикаються з психологічними та педагогічними труднощами, ніж діти з повних сімей.

М. Головка визначає неповну сім'ю як таку, де дитина до 16 років проживає лише з одним із батьків, який повністю відповідає за її виховання. Науковець підкреслює, що неповна сім'я має кілька характерних рис:

- у ній часто виникають фінансові труднощі;
- соціалізація дитини ускладнюється, бо бракує другого дорослого як вихователя;
- дитині важко засвоювати моделі чоловічої чи жіночої поведінки;
- порушуються її права на повноцінний розвиток у сім'ї;
- знижується моральний контроль поведінки членів родини;
- дитина почувається менш захищеною і має труднощі з самоствердженням;
- у сім'ї виникає емоційна нестабільність, а батьки часто невпевнені у своєму статусі.

Особливості життя неповної сім'ї залежать від кількох факторів: на якому етапі сімейного життя вона стала неповною, які її психологічні особливості, який матеріальний стан родини та в якому віці були діти на момент змін.

Якщо сім'я стає неповною ще на початку спільного життя, наприклад, коли один із партнерів вимушено емігрує, а діти тільки народилися, у родині можуть виникати значні труднощі. Особливо це стосується ситуацій, коли дитина з'явилася незаплановано, а матеріальні ресурси обмежені [16, 120].

Переживання втрати у дітей залежить від віку, статі, індивідуальних рис та ситуації в родині. Р. Пейдж виділяє два типи втрат: Втрати, пов'язані з розвитком дитини, наприклад: тимчасова втрата контакту з матір'ю, коли дитина починає взаємодіяти зі світом; зменшення батьківської уваги через

спілкування з однолітками. Такі втрати неминучі й допомагають дитині дорослішати.

Втрати, викликані складними життєвими обставинами. Діти переживають шок, заперечення, гнів, почуття провини, а потім поступове прийняття ситуації. Дошкільнята та молодші школярі часто не можуть висловити свої почуття словами та погано розуміють, що відбувається.

Розлучення чи домашнє насильство стають для дитини сильним стресом і впливають на її навчання. Ще до розриву дитина відчуває напруження між батьками й починає хвилюватися щодо свого майбутнього. Часто такі діти гірше навчаються, стають тривожними, замкнутими, агресивними або надмірно чутливими. У середніх класах вони можуть віддалятися від сім'ї [30, 252].

Вплив неповної сім'ї на навчання залежить і від того, в яких умовах живе дитина. Якщо мати-одиначка не має стабільного доходу, вона перебуває у стресі й емоційному виснаженні. Це негативно впливає на дитину. Якщо ж вона має роботу, яка приносить задоволення, у такій сім'ї частіше спостерігається згуртованість і позитивний емоційний фон, що сприяє кращому навчанню.

В неповній сім'ї дитина може легко сформувати негативне ставлення до відсутнього батька, особливо після конфліктного розлучення. Матері важливо не передавати дитині власних образ та не створювати узагальнено негативного образу чоловіків. Вона може допомогти дитині спілкуватися з достойними чоловіками зі свого оточення.

Для хлопчиків виникає ризик неправильного сприйняття чоловічої ролі. Вони можуть думати, що чоловіки не мають важливого статусу, бо все в родині робить мама. Дівчата можуть формувати крайні позиції: або повністю жертвувати собою в стосунках, або вважати, що можуть обходитися без будь-якої підтримки.

У неповній сім'ї змінюється весь процес психологічного розвитку, адже один із батьків не може врахувати всі потреби дитини. Це може проявлятися в емоційній нестабільності, замкнутості, тривожності та інших труднощах.

І. М. Стадник у своїх дослідженнях відзначає, що молодші школярі з неповних сімей мають підвищену тривожність, слабший емоційний контакт з відсутнім батьком і нижчий рівень психологічного благополуччя. З віком ці проблеми можуть посилюватися й проявлятися не лише вдома, а й у школі: у вигляді агресії, конфліктності, плаксивості, неуважності. У дівчат це частіше проявляється у вигляді психосоматичних проблем, а у хлопців у девіантній поведінці.

Таким чином, коли сім'я стає неповною, внутрішня гармонія порушується, а невміння батьків будувати конструктивні стосунки погіршує емоційний стан дитини.

РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ, БАТЬКИ ЯКИХ РОЗЛУЧАЮТЬСЯ

2.1. Вплив розлучення батьків на соціалізацію дитини шкільного віку

Розлучення в сучасному суспільстві все частіше сприймається як нормальне явище і одне з можливих рішень складних сімейних обставин. Такий підхід нерідко призводить до укладання необдуманих і поспішних шлюбів, особливо серед молоді. Вони часто створюють сім'ї навіть у ситуаціях, коли не мають упевненості в тому, що їхнє спільне життя буде щасливим. У таких умовах сім'я, як соціальний інститут, втрачає низку важливих функцій. Наприклад, порушується реалізація виховної ролі батьків у сімейному середовищі, основна мета якої — розкриття батьківського потенціалу, передача дитині соціального досвіду старшими членами родини.

Крім того, деформуються й інші функції сім'ї, зокрема соціалізуюча. Це стосується фізичного розвитку дитини та особливо її емоційного становлення. Сім'я не завжди забезпечує необхідні умови для формування статевої ідентифікації дитини (наприклад, якщо у хлопчика немає соціального взірця чоловічої поведінки). Також страждає розвиток здібностей дитини та реалізація її потенціалу. Ослаблюється відчуття захищеності та емоційного

комфорту, яке має пропонувати сім'я, гальмується формування ціннісних орієнтирів у процесі дорослішання, а також засвоєння основних соціальних норм і моделей гендерної поведінки, які суспільство вважає прийнятними.

Розлучення має багато причин, і для різних сімей вони можуть бути різними. Для одних справжньою проблемою стає відсутність дітей. Хоча багато молодих людей відкладають народження дитини через відповідальність, з часом вони починають усвідомлювати цінність батьківства. Якщо у пари немає можливості мати дитину, це часто стає причиною розпаду шлюбу [26, 5].

Є й сім'ї, які створилися через дошлюбну вагітність. У таких випадках молоді люди часто не готові ні до сімейного життя, ні до ролі батьків. Шлюб, укладений під тиском батьків чи партнера, зазвичай виявляється нестійким і швидко руйнується. Під час локдаунів значною причиною розлучень стало перевантаження спілкуванням. Пари багато часу проводили разом у замкненому просторі, що спричиняло часті конфлікти. В інших сім'ях навпаки — відсутність емоційного зв'язку через тривалі поїздки, роботу чи еміграцію призводила до відчуження між партнерами та впливала на дітей.

Війна в Україні також стала однією з причин, що роз'єднують сім'ї. Один із партнерів може служити на фронті, інший — жити за кордоном як біженець. Тривала розлука та відсутність емоційної близькості часто спричиняють ослаблення почуттів і подальше розлучення. До нових причин розлучень належить і травматичний досвід одного з подружжя під час війни. Багато військових отримують важкі фізичні, психологічні та емоційні травми. Не всі сім'ї здатні витримати такі випробування, і тому подружні стосунки руйнуються.

Люди, які пережили розлучення батьків у дитинстві, частіше розлучаються у дорослому житті. Їм простіше змінити партнера чи життєві

обставини, ніж долати труднощі всередині сім'ї. Вони нерідко повторюють модель поведінки своїх батьків.

Варто зазначити, що розлучення рідко має лише одну причину. Як правило, кілька різних факторів одночасно створюють умови для розпаду шлюбу. Сучасні молоді люди часто не надають великого значення шлюбу. Багато хто прагне жити швидко, яскраво і без зобов'язань, пояснюючи це небажанням витратити час і сили на побудову стосунків. Жодна сім'я не є повністю безкризовою, але не всі кризи руйнують шлюб. Часто діти стають мотивом для батьків зберегти стосунки, адже один із партнерів може йти на компроміси саме заради них. Розлучення впливає не тільки на подружжя, а й на дитину. У більшості випадків для дитини це досвід, що залишає емоційну травму на довгі роки. Діти, які пережили розлучення батьків, із більшою ймовірністю переживуть розлучення і в дорослому житті [29, 120].

Розпад сім'ї створює неповну сім'ю, де дитина частково або повністю позбавлена уваги одного чи обох батьків. Це може негативно вплинути на її розвиток та майбутнє. Попри зміни у світі, основні причини розлучень залишаються подібними. Людська психіка реагує на проблеми майже однаково незалежно від покоління чи країни.

Водночас існують чинники, які допомагають людям зберігати сім'ю та жити у злагоді. Значна частина сімей усвідомлює цінність родини та вміє будувати здорові стосунки.

Це починається з дитинства: виховання впливає на те, як людина поводитиметься у власній сім'ї в майбутньому. Батьки мають показувати дитині приклад поваги, уміння вирішувати конфлікти, вибачатися та підтримувати одне одного. Діти переймають стиль життя батьків, і те, що вони бачать у сім'ї, стане для них нормою у дорослому житті.

Сімейний колектив є особливо вразливим до кризових ситуацій на початкових етапах свого становлення, коли відбувається формування сім'ї, а

подружжя встановлює правила спільного життя та налаштовує функціонування нової малої соціальної групи. У цей період активно тривають процеси соціально-психологічної адаптації чоловіка і жінки до нових соціальних ролей, статусу та обов'язків. Це також час закладання спільної системи цінностей, норм та традицій сім'ї. Розлучення, що трапляються на початкових етапах сімейного життя, виступають показником того, що подружжя не змогло знайти гармонії у сімейних відносинах. Нині таке явище отримало більш неоднозначну оцінку. Якщо раніше розлучення сприймали виключно негативно як загрозу існуванню сім'ї та руйнування соціального інституту, що впливає на стабільність суспільства, то тепер воно розглядається як можливий інструмент оптимізації сімейної системи в разі її дисфункції.

Особливо це актуально у випадках, коли збереження сім'ї у старій формі є неможливим. Таким чином, розлучення може виконувати конструктивну функцію, якщо конфлікти між подружжям фактично зруйнували сім'ю як єдність. Водночас не варто ігнорувати той факт, що діти набагато важче переживають такі ситуації, ніж дорослі. Часто саме розлучення стає найменш болісним способом вирішення кризи, хоча водночас воно є джерелом значного психологічного стресу як для дітей, так і для їхніх батьків. Негативний вплив розлучень проявляється у складних емоційних та соціальних наслідках для дітей. Вони часто звинувачують себе у тому, що сталося, або ж стикаються з осудом чи нерозумінням з боку оточення. Щоб впоратися з емоційним стресом від родинних проблем, діти з розлучених сімей або ті, чії батьки проживають окремо, нерідко шукають підтримки за межами сім'ї. Однак таке середовище не завжди є сприятливим і може спричинити розвиток небезпечної поведінки зловживання алкоголем, наркотичними речовинами чи інші ризиковані вчинки, які загрожують фізичному та психологічному здоров'ю [30, 252].

Розлучення чинить негативний вплив не лише на емоційний, а й на моральний стан дітей. Наукові дослідження свідчать, що дошкільнята зазвичай відчувають страх, невпевненість у собі і нерідко вважають себе винними у розриві стосунків між батьками. Діти старшого віку схильні до більш відкритого вираження роздратування. Здебільшого емоційне напруження в дітей спадає приблизно через рік або два після розлучення їхніх батьків. Проте окремі діти продовжують відчувати нещастя і самотність навіть після п'яти років, незалежно від того, чи вступив в шлюб один із батьків, з яким вони проживають. У процесі конфліктів між колишніми партнерами батьки нерідко використовують дітей як інструмент маніпуляцій. У неповній сім'ї це може проявлятися у різних формах. Дитина як «замінник» колишнього чоловіка або дружини: один із батьків вимагає постійної уваги і турботи від сина чи доньки, повністю контролює їхнє особисте життя та обмежує контакти з однолітками. Гіперопіка і «симбіоз»: страх залишитися самотнім змушує батьків максимально утримувати дитину поруч, обмежуючи її самостійність і намагаючись «жити життям» замість неї під приводом накопиченого життєвого досвіду [24, 24].

Виховний контроль через позбавлення любові: дитину ігнорують або зневажають, приписуючи їй відповідальність за сімейні проблеми і вважаючи точкою розриву стосунків момент її народження. Виховний контроль через формування почуття провини: дитину звинувачують у невдячності та штучно насаджують комплекси, що особливо гостро впливає на підлітків. Ізоляція: дитину виключають із прийняття сімейних рішень, що призводить до її замикання у собі та небажання обговорювати власні переживання з дорослими. Суперництво: колишнє подружжя критикують один одного заради самоствердження, не враховуючи інтересів спільної дитини.

Псевдоспівпраця: батьки створюють видимість люблячих стосунків із дітьми, але фактично базуються на егоцентричних мотивах, прагнучи довести

екс-партнеру важливість своєї ролі у сімейному житті. Такі ситуації обтяжують емоційний стан дітей та можуть мати довготривалі наслідки для їхнього розвитку та взаємин з іншими людьми.

Досить часто батьки, які розлучилися, починають несвідомо боротися через своїх дітей з тими проблемами і переживаннями, з якими самі не змогли впоратися у дитинстві. Нерідко дитина в таких ситуаціях стає лише інструментом маніпуляції для колишніх партнерів. У результаті діти з розлучених сімей змушені сплачувати ціну за невирішені конфлікти та непорозуміння своїх батьків, що нерідко призводить до розвитку невротичних розладів чи асоціальних форм поведінки.

Американські вчені провели масштабне дослідження, тривалий час аналізуючи життя дітей, народжених у період між 1965 і 1970 роками, з метою визначити вплив розлучення батьків на їхнє становлення. До того ж, щоб забезпечити об'єктивність дослідження, були використані дані «Загальнонаціонального обстеження дітей», яке проводило Державне управління статистики у ті роки. Після ретельного опрацювання демографічних, психологічних та економічних особливостей було виявлено, що діти розлучених батьків удвічі частіше стикаються з проблемами у власних сім'ях [18, 43].

Щодо шлюбів цих людей, то кожен п'ятий з них закінчується розлученням, що значно перевищує показники серед тих, хто зростав у родині із обома батьками. Науковці вважають, що однією з основних причин таких труднощів є порушення цінностей ідеалу сімейного життя, який діти сприймають на прикладі своїх батьків.

Особливо сильно такі відбитки батьківських стосунків проявляються у підлітковому віці критичному етапі формування емоційної стабільності. За результатами дослідження, більш як 43% дітей з розлучених сімей починають будувати безладні сексуальні стосунки після розпаду батьківського шлюбу,

причому ці поведінкові патерни часто зберігаються на довгі роки. Аналізуючи детальні статистичні дані, можна побачити, що близько 40% молодих людей віком від 18 до 22 років після пережитого розлучення батьків зверталися по допомогу до психологів.

Також 25% з них кинули школу на старших етапах навчання, 65% мали серйозні конфлікти із батьком або матір'ю, і майже 30% лише з одним із батьків. Проте дослідники наголошують, що критичним є не стільки сам факт розлучення батьків, скільки характер стосунків між ними після завершення шлюбу. Аналіз поведінки дітей показав, що в сім'ях із низьким рівнем конфліктності після розлучення емоційний стан дітей є більш стабільним у порівнянні з тими родинами, де постійно відбуваються конфлікти й сварки.

Коли батьки конфліктують, діти зазвичай переживають сильні емоційні потрясіння, зокрема хвилювання і образу. Хвилювання виникає через загрозу втрати одного з батьків, а образа через реальну або уявну роль дитини у сімейному конфлікті, оскільки багато дітей схильні вважати себе його причиною. Діти рідко залишаються нейтральними: вони обирають сторону або батька, або матері. Проте, незалежно від зробленого вибору, психосоціальні наслідки цього є негативними в обох випадках. Наприклад, якщо хлопчик відкидає авторитет батька, а дівчинка матері, вони втрачають важливий приклад для наслідування у формуванні соціальної та гендерної поведінки. Це може вплинути на їхню здатність виконувати гендерно-рольові функції у майбутньому, спричинити порушення у гендерній поведінці чи створити упереджені стереотипи щодо чоловіків або жінок.

Зокрема, в дослідженнях І. С. Кона зазначається, що діти, які росли без батька, демонструють знижений рівень амбіційності, підвищений рівень тривожності та схильність до невротичних симптомів. Хлопчики зазвичай гірше засвоюють чоловічі гендерні ролі, але нерідко перебільшують деякі чоловічі риси, такі як грубість чи агресивність. Водночас такі діти можуть

повставати проти залежності від матері або, навпаки, виростати пасивними, фізично слабкими та млявими. Вчений також відзначав, що дітям із неповних сімей часто бракує авторитету, дисципліни та порядку, які зазвичай уособлює батько. Це може призводити до недисциплінованості, агресивності та проявів асоціальної поведінки у спілкуванні з дорослими чи ровесниками.

Якщо роль батька у сім'ї бере на себе вітчим або дідусь, негативний вплив відсутності біологічного батька частково зменшується. Л. Орбан-Лембрик, досліджуючи вплив розлучення на соціалізацію дітей, звертає увагу на те, як підлітки переживають розрив у стосунках між батьками. За свідченнями самих підлітків, серед життєвих подій, що найчастіше викликають негативні емоції та стрес, розлучення батьків займає четверте місце після смерті батьків, братів чи сестер і близьких друзів.

Науковці визначають кілька найбільш поширених реакцій підлітків на розлучення батьків. Серед них варто виділити такі: Заперечення, небажання приймати подію: дитина не визнає, що між батьками існують серйозні проблеми, ігнорує їхні пояснення та сподівається, що ситуація зміниться. Багато дітей, особливо молодшого віку, вірять, що їхні батьки знову житимуть разом. Наприклад, 65,7% дітей 5-7 років мали такі очікування, тоді як серед підлітків ця цифра знижується до 16%. Страх і тривожність: віковий егоцентризм підлітків сприяє виникненню страху перед життєвими змінами, які може спричинити розлучення. Наприклад, можливість переїзду, необхідність піти до іншої школи або зміна соціального оточення викликають занепокоєння. Часто підлітки відчують збентеження через сімейні проблеми та уникають відповідних тем у спілкуванні з друзями [16, 125].

Гнів і ворожість: інколи діти починають звинувачувати одного з батьків у сімейному розриві, рідше – обох одразу. Це може проявлятися у формі відчайдушної злості та роздратування. Самозвинувачення: окремі діти переконані, що стали причиною розлучення. Вони вважають, що могли б

завадити дорослим розійтися або краще виправдовувати їхні очікування. - Ревнощі: ситуація ускладнюється, якщо один із батьків починає нові стосунки. У дитини виникає відчуття покинутості та непотрібності, а також страх, що на її місце прийде стороння людина.

Дослідження свідчать, що діти з неповних сімей часто вступають у шлюб раніше за своїх однолітків із повних родин. Це пояснюється прагненням заповнити емоційну порожнечу, швидше залишити батьківський дім або знайти комфорт та тепло у власній родині. Проте ранні шлюби, які ґрунтуються на такій мотивації, нерідко є нестійкими. Розлучення також впливає на формування цінностей у підлітків. Наприклад, серед студентів віком 18-19 років із неповних сімей найважливішими життєвими цінностями називали любов і щасливе сімейне життя. Водночас студенти з повних родин поряд із цими цінностями часто виділяли саморозвиток і самореалізацію як головні пріоритети [12, 97].

Щодо довгострокових наслідків розлучення для підлітків, існують суперечливі висновки. Багато залежить від віку дитини на момент розлучення батьків, наявності повторного шлюбу, характеру взаємовідносин з вітчимою чи мачухою в новій сім'ї тощо. Однак більшість науковців, які досліджували вплив розриву сімейних стосунків на психоемоційний стан та соціальний розвиток дитини, дійшли висновку, що наслідки розлучення можуть мати довготривалий вплив. Це може проявлятися навіть у перші роки дорослого життя молодої людини або у її власних сімейних відносинах. Очікувано, що розлучення призводить до збільшення кількості неповних сімей. У таких умовах статус повної сім'ї як основи соціальних стосунків у сучасному суспільстві поступово втрачає своє значення. У неповних родинах часто формується специфічна система відносин між матір'ю чи батьком та дитиною. Водночас закріплюються моделі поведінки, які можуть знецінювати або

заміщувати традиційні норми і цінності, що лежать в основі культу родини, сім'ї та гармонійних подружніх стосунків.

Посеред великої кількості вислідків розлучення можна виокремити три головні, які чинять найбільший вплив на особистість дитини:

1) По розлученні дитина певний час або взагалі усе подальше життя може мешкати з представником лише однієї статі. Це спричинить брак або повну відсутність уявлення про особливості поведінки чоловіка та жінки, а також особливості їхньої взаємодії упродовж життя. Діти гублять взірець для наслідування або засвоюють занадто багато аспектів поведінки представника лише однієї статі. Особливо зле це позначиться на дитині, яку виховує представник протилежної статі й яка має недостатньо знань про манери осіб своєї статі. У майбутньому це стане солідною перешкодою в житті вже дорослої дитини.

2) З розпадом родини знижується загальний прибуток родини. Якщо раніше родина мала змогу дозволити собі купувати різноманітні товари, включно з дорогими, то тепер частіше один із батьків утримується від таких купівель, а діти у свою чергу, помічають цю відмінність.

3) Найбільш шкідливий вислідок – споглядання дитиною регулярних сварок, конфліктів, а інколи навіть бійок між батьками у провадженні розлучення та вирішення питань, які воно тягне за собою. Дитині скрутно й боляче бачити, як обоє її найближчих людей, що колись були єдиним цілим, стали супротивниками одне для одного [6, 203].

Не зважаючи на ці головні вислідки впливу розлучення на дітей, діти різного віку, статі, вдач і темпераментів по-різному переживають розставання батьків. Кожен вік має свої особливості, і батьки, які планують розлучення чи вже перебувають у процесі вирішення сімейного питання і не бажають, щоб їхні діти отримали травму на усе життя, мусять ознайомитися з цими

особливостями та, за потреби, звернутися до психолога, аби уникнути ускладнень.

У віці від народження до 1,5 року малюки ще не усвідомлюють ситуацію, але переймають емоційний стан батьків, тобто, можуть бути більш слізливими, мати поганий апетит, сон, чим дратуватимуть і без того роздратованих батьків. Наявність негативних емоцій та постійного напруження завдає шкоди психологічному й емоційному здоров'ю, що надалі вплине на майбутній розвиток.

У віці від 1,5 до 3-х років дитина переживає розлучення батьків крізь призму емоцій. Раніше вона була тісно емоційно зв'язана з мамою і татом, а тепер одного з батьків бачить нечасто, або зовсім не бачить. Вирішуючи проблеми, що виникли, дорослі приділяють менше уваги дітям, а ті внаслідок, реагують на це. У таких випадках може спостерігатися відкат у розвитку. Емоційно перенапружена дитина може припинити чітко вимовляти слова, ходити на горщик, виявлятиме небажання гратися забавками, припинить виконувати посильні для неї щоденні справи, відмовлятиметься грати з іншими дітьми, постійно вимагатиме уваги дорослого, лякатиметься втрачати його з поля зору. Цим дітям також притаманні сльозливість та тривожність, що заважає дитині концентруватися на своїй справі.

Особливо болісно сприймають розставання батьків дівчатка у віці 2-5 років, коли знаходяться на стадії інтенсивного емоційного розвитку, та хлопчики у віці 5-7 років, оскільки у цьому віці вони втрачають взірець для наслідування, яким для них був тато [24, 313].

У віці 3-6 років дитина вважає себе винною за розпад родини, може переконувати себе, що все трапилося через негарну поведінку, розкидані забавки, адже в її пам'яті спливатимуть ситуації, коли батьки мали різну думку щодо поведінки своєї дитини. Вона відчайдушно намагатиметься помирити батьків усіма засобами, які вигідає їй уява. Особливого удару дитячій психіці

завдають невдачі у спробах примирення. Досить часто діти цього віку бояться бути покинутими дорослими.

Вони аналізують ситуацію так, що один із батьків покинув їх, а отже й інший може відректися від чада. Переживання розлучення батьків у цьому віці можуть спричинити нічні жахи, відсутність апетиту, безсоння, страх нових людей, недовіру до близьких, відчуття покинутості, непотрібності. Часто можуть виникати соматичні недуги, біль у животі, що спровоковані напругою, з якою дитина ще не може впоратися [18, с. 77].

У віці 6-8 років при розпаді родини у дитини можуть з'явитися нові страхи, такі як страх не побачити одного з батьків, страх втратити любов мами чи тата до дитини, страх того, що в їхньому житті з'явиться новий чоловік чи жінка, якому мама чи тато приділятимуть більше уваги. Поширеним явищем є потреба дитини надмірної уваги дорослого. Вона намагається заслужити похвалу за свої, навіть найдрібніші, дії, добрі оцінки, вдалий малюнок, охайно виконану саморобку. Якщо ж дорослий не дав того відгуку, якого чекала дитина, то є ризик виникнення девіантної поведінки [23, 315]. Вона постає як наслідок аналізу реакції дорослого на позитивні дії, і у разі їх відсутності, стимулює спробу викликати більшу кількість уваги та надмірну зацікавленість у дитині шляхом провини.

8-13-річним дітям властивий поділ батьків на «добрих» і «поганих», причому класифікувати їх можуть по-різному. Одні діти вказують, що поганий тато, оскільки він покинув родину, інші казатимуть, що погана мама, оскільки вона щось могла чинити не так, чим і спровокувала розлучення. Нерідко це супроводжується агресією відносно особи, яку вони вважають винною у руйнуванні родини. Можливі випадки відсторонення та обмеження у спілкуванні з цим дорослим. Стикнувшись із ситуацією руйнування родини, дітям такого віку властиво ставати бунтівниками. У них спостерігається зниження інтересу до науки, проблеми у стосунках з однолітками та

дорослими, погіршення поведінки, влиття до неналежних товариств. Вони усіма силами намагаються привернути увагу батьків і їм вже не байдуже, яким чином вони це зроблять [36, с. 5]. Саме тому у цьому віці емоційно нестабільні діти схильні до чинення різного роду правопорушень: дрібних крадіжок, побиття, захоплення алкогольними та наркотичними речовинами.

Разом з тим, діти цього віку є дуже вразливими, проте вони не бажають демонструвати цього перед однолітками чи дорослими, боячись осуду, глузувань. Аби переключити увагу з себе, вони можуть займатися булінгом, показуючи свою твердість та беземоційність [13, 96].

2.2. Дослідження впливу розлучення батьків на психоемоційний та соціальний розвиток школярів у закладі загальної середньої освіти

Розлучення – це криза не лише для подружжя, а й для всієї сім'ї. Коли батьки сваряться, мають конфлікти або проявляють домашнє насильство, найбільше страждають діти. Це негативно впливає на їхнє психоемоційне та соціальне здоров'я. Наукові дослідження показують, що найболочіше розлучення переживають діти віком від 7 до 13 років, хоча важкі наслідки відчувають діти будь-якого віку.

Щоб з'ясувати, як розлучення батьків впливає на емоційний стан і соціальний розвиток дітей, ми провели дослідження серед учнів 3–11 класів закладу загальної середньої освіти номер 1 м. Трускавця. Робота з учнями 10–11 класів відбувалася у квітні 2025 року, а з учнями 3–9 класів — у жовтні 2025 року.

Класи для дослідження обиралися не випадково. Соціальний педагог повідомив, що у 2-х класах немає дітей із сімей, де батьки розлучилися або перебувають у процесі розлучення. Першокласників не залучали, тому що в

жовтні вони ще проходили період адаптації до школи й могли демонструвати високий рівень тривожності з інших причин.

У дослідженні взяли участь 88 учнів 3–4 класів і 259 учнів 5–11 класів (183 середньої школи та 76 старшої). Загалом було опитано 347 дітей.

Перед початком роботи ми проаналізували соціальні паспорти школи та класів. Було встановлено, що у 3–11 класах навчається 28 дітей із неповних сімей. Але в соціальних паспортах не зазначено, чому сім'я неповна через розлучення чи інші причини. Під час розмови соціальний педагог уточнив, що в багатьох сім'ях тато мобілізований до Збройних Сил України і довгий час відсутній удома. Через це деякі діти військовослужбовців мають підвищену тривожність та ознаки соціальної дезадаптації.

За порадою соціального педагога та психолога ми вирішили проводити детальний аналіз результатів разом із працівниками психолого-педагогічної служби школи. За потреби мали залучатися класні керівники, щоб забезпечити більш об'єктивне тлумачення отриманих даних.

Для роботи з учнями початкової школи ми використали методiku «Тривожність» (за Темпл, Дорка, Аменом). Її мета — визначити рівень тривожності у дитини. Під час індивідуальної роботи учню показують 14 малюнків розміром $8,5 \times 11$ см. Є два варіанти картинок: окремо для хлопчиків і для дівчаток. Кожен малюнок зображує типову життєву ситуацію, наприклад: гра з молодшими дітьми, спілкування з батьками, укладання спати на самоті, ігнорування тощо.

Дитина має уважно подивитися на картинку та обрати, яку емоцію переживає зображена дитина позитивну чи негативну. Вибір дитини, а також її словесні коментарі, фіксуються у спеціальному протоколі. За цією методикою ми обстежили 88 учнів третіх і четвертих класів. Отримані результати наведені в таблиці 2.1 «Результати діагностики учнів третіх-четвертих класів за тестом “Тривожність” (Темпл, Дорки, Амена)».

Таблиця 2.1. Результати діагностики учнів третіх-четвертих класів за тестом «Тривожність» (Темпл, Дорки, Амена)

Класи	Рівень тривожності дитини								Всього
	Високий		Достатній		Середній		Низький		
	лькість дітей	%	лькість дітей	%	лькість дітей	%	лькість дітей	%	
3 класи	4	9	10	21	24	51	9	19	47
4 класи	6	15	9	22	19	46	7	17	41
Всього	10	11	19	22	43	49	16	18	88

Продіагностовано дітей – 88, з них:

учнів 3-х класів – 47, учнів 4-х класів – 41.

За результатами дослідження встановлено, що серед учнів третіх-четвертих класів 11% мають високий рівень тривожності, 22% — достатній, 49% — середній і 18% — низький. У бесідах з учителями з'ясувалося, що половина дітей з високою тривожністю виховується у сім'ях військовослужбовців. У чотирьох інших дітей з високим рівнем тривожності батьки розлучені (три сім'ї неповні, одна — повна, бо мати вдруге вийшла заміж).

Аналіз результатів проводився у два етапи. Спочатку вивчалися висловлювання дітей щодо вибору емоції персонажа на малюнку. Потім учителі, психологи й соціальні педагоги разом обговорювали нетипові або суперечливі відповіді, які могли вказувати на негативний досвід взаємодії з оточенням.

Наприклад, третьокласниця Катерина Г. обрала сумне обличчя для картинки №4 («Взування»), пояснивши: «Вона одягається на фізкультуру».

Учитель розповів, що дівчинка соромиться своєї повноти, не любить уроки фізкультури і часто переживає глузування з боку однокласників.

Особливо інформативними були відповіді дітей, які можуть свідчити про досвід домашнього насильства. Так, на картинці №3 («Об'єкт агресії») діти давали такі коментарі: «Тато хоче її побити», «Тато б'є його стільцем», «Брат хоче вдарити». Аналогічно негативно сприймалися малюнки №11 («Збирання іграшок») та №13 («Дитина з батьками»), які зазвичай викликають позитивні емоції. З бесід з учителями стало відомо, що більшість таких дітей виховуються у неблагополучних або розлучених сім'ях.

Нетипові відповіді зустрічалися і щодо картинок №2 («Дитина і мати з дитиною») та №9 («Ігнорування»). Учні пов'язували сумний настрій персонажів із ревнощами до молодших братів і сестер або недостатньою увагою з боку батьків. Після розмови з класоводами підтвердилося, що всі ці діти мають молодших братів чи сестер і часто відчувають брак уваги.

Деякі діти давали надто однотипні або нелогічні відповіді. Наприклад, Артур Г. майже на всіх картинках обирав веселе обличчя, навіть коли зображена ситуація цього не передбачала, пояснюючи свої рішення дуже незвично. Станіслав С. навпаки — бачив сумних персонажів на всіх зображеннях і майже не коментував свій вибір. Учителі зазначили, що такі діти зазвичай гіперактивні або, навпаки, замкнуті в собі, що впливає на їхню навчальну діяльність та стосунки з однолітками.

Інші учні взагалі не могли пояснити свій вибір («Я так думаю», «Бо так», «Не знаю») або вагалися між варіантами. Зазвичай це діти з малим словниковим запасом, труднощами у перемиканні уваги та встановленні контактів. Такі особливості сприяють підвищеній тривожності в повсякденному житті, у тому числі в школі. За словами класоводів, батьки кількох таких дітей також розлучені.

Більшість дітей, чиї висловлювання наведені вище, продемонстрували високий рівень тривожності. Разом із педагогами та психологами було розроблено рекомендації щодо зниження тривожності кожної дитини окремо.

Для перевірки результатів застосували також проєктивну методику «Малюнок сім'ї». Вона допомагає підтвердити або спростувати наявність тривожності, дає уявлення про стосунки дитини з близькими, її розвиток та емоційні труднощі. Дітям пропонували намалювати свою сім'ю кольоровими олівцями на аркуші формату А4. Після виконання завдання з окремими дітьми проводили додаткові бесіди — зокрема, якщо на малюнках використовувався лише чорний колір, були відсутні частини тіла, фігури були надто маленькими чи дуже великими.

Під час бесід ми намагалися з'ясувати незрозумілі елементи дитячих малюнків. Особливу увагу приділяли роботам тих дітей, у яких попередня діагностика показала високий або достатній рівень тривожності. Наприклад, малюнок Богдана Р. виявився дуже показовим: на ньому батьки (мама і вітчим) зображені разом і тримаються за руки, а він намальований окремо. Інформативним був і малюнок Антона Г.: хлопчик намалював себе разом із батьком на передньому плані, а мама — десь далеко. За словами класовода, Антон після розлучення живе з мамою, а з батьком бачиться лише раз на тиждень згідно з рішенням суду.

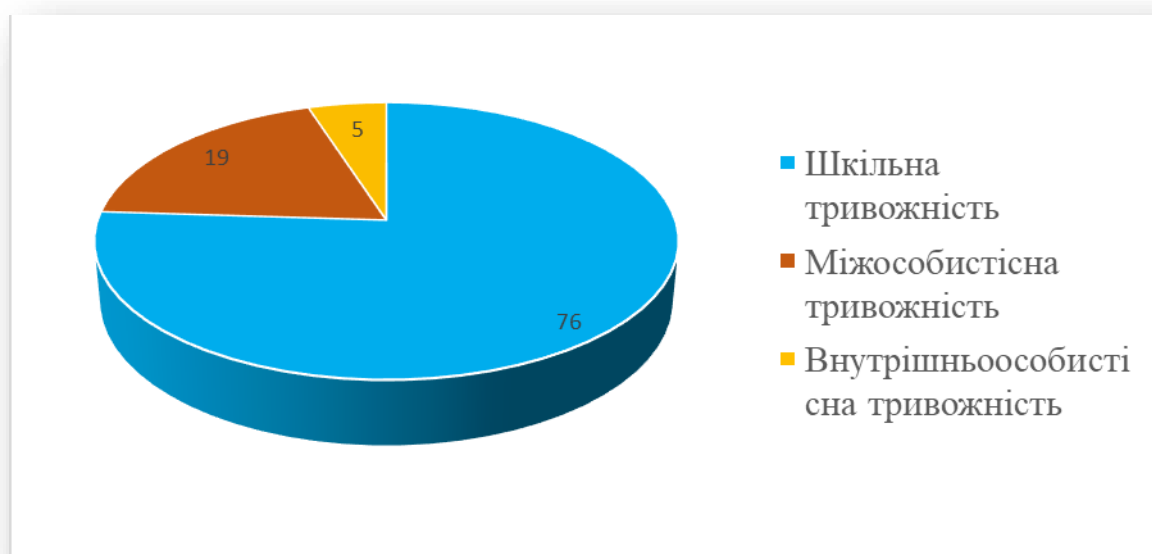
Результати діагностики за методиками «Тривожність» (Темпл, Дорка, Амена) та «Малюнок сім'ї» показали, що розлучення батьків негативно впливає на психосоціальний стан дітей. Такі діти часто мають підвищену тривожність, погано зосереджуються на уроках, можуть конфліктувати з однокласниками.

Аналізуючи, у яких сферах проявляється тривожність молодших школярів, ми дійшли таких висновків:

- Найвищий рівень має шкільна тривожність. Це пов'язано з тим, що навчання є основним видом діяльності дітей цього віку.
- Внутрішньоособистісна тривожність лише починає формуватися. Вона проявляється у простих емоційних станах — наприклад, у відчутті спокою чи переживання.
- Міжособистісна тривожність найчастіше проявляється у дрібних конфліктах з однолітками. Такі труднощі зазвичай легко усунути, якщо залучати дітей до спільної діяльності або організовувати разом корисне дозвілля.

Секторна діаграма 2.1 «Основні види тривожності, що проявляються в учнів 3–4 класів наочно показує наведені результати.

Діаграма 2.1. «Основні види тривожності, що проявляються в учнів 3-4 класів

Для дослідження рівня тривожності підлітків ми використали методику «Шкала тривожності», розроблену на основі «Шкали соціально-ситуаційної тривоги» О. Кондаша (1973). Учням 5–11 класів запропонували заповнити опитувальник, який містить тридцять типових шкільних ситуацій. Кожну ситуацію учні мали оцінити за шкалою від 0 до 4: від зовсім комфортної або байдужої (0 балів) до дуже неприємної, такої, що викликає страх чи сильне занепокоєння (4 бали). Текст опитувальника та особливості роботи з ним подано у додатку Г.

Особливість цієї методики полягає в тому, що учні оцінюють не власні переживання чи симптоми, а саму ситуацію — наскільки вона може викликати у них тривогу. Завдяки цьому результати стають більш об'єктивними. По-перше, методика дозволяє визначити основні джерела тривоги для школярів. По-друге, вона менше залежить від уміння учнів аналізувати власні почуття (інтроспекції), що є важливим при роботі з підлітками 9–11 класів.

Інтроспекція — це метод, у якому людина спостерігає за своїми думками, емоціями та переживаннями.

Результати обстеження учнів 5–11 класів закладу загальної середньої освіти номер 1 м. Трускавця подано в таблиці 2.2 «Результати діагностики учнів п'ятих–одинадцятих класів за методикою “Шкала тривожності”».

Таблиця 2.2. Результати діагностики учнів п'ятих-одинадцятих класів за методикою «Шкала тривожності»

Класи	Рівень тривожності учнів										Всього
	Дуже високий		Високий		Дещо підвищений		Нормальний		«Надлишковий спокій»		
	лькість дітей	%	лькість дітей	%	лькість дітей	%	лькість дітей	%	лькість дітей	%	

5 класи	2	4	10	22	6	13	28	61	0	-	46
6 класи	3	8	4	10	4	10	29	72	0	-	40
7 класи	1	2	5	13	1	2	33	81	1	2	41
8 класи	3	8	6	15	3	8	25	64	2	5	39
9 класи	1	3	4	9	4	9	31	74	2	5	42
10 класи	2	4	10	23	4	9	26	59	2	5	44
11 класи	6	19	5	16	2	6	17	53	2	6	32
Всього	18	6	44	16	24	8	189	67	9	3	284

Продіагностовано дітей – 284, з них:

учнів 5-х класів – 46, учнів 6-х класів – 40, учнів 7-х класів – 41, учнів 8-х класів – 39, учнів 9-х класів – 42, учнів 10-х класів – 44, учнів 11-х класів – 32.

За результатами, поданими в таблиці 2.2, 6% учнів 5–11 класів показали дуже високий рівень тривожності, 16% — високий, 8% — підвищений, 67% — нормальний. Ще 3% школярів продемонстрували показник, який розробники методики називають «надлишковим спокоєм».

Особливо важливо звернути увагу на учнів з високим і дуже високим рівнем тривожності. Така тривожність може бути наслідком реальних проблем у навчанні чи спілкуванні. Інколи вона з'являється навіть у зовні благополучних дітей — через внутрішні конфлікти, низьку самооцінку або невпевненість у собі.

Дослідники зазначають, що тривожність може виникати через суперечливу самооцінку: дитина має високі очікування від себе, але не

впевнена у своїх можливостях. Це змушує її постійно прагнути успіху, але водночас не давати собі права помилятися. Через це виникає напруження, відчуття незадоволеності, перевтома, зниження уваги та працездатності.

Залежно від реальної ситуації підлітка потрібні різні підходи до корекції тривожності. Якщо учень має труднощі у навчанні або спілкуванні, необхідно допомогти йому розвинути потрібні навички. Якщо ж проблеми пов'язані із самооцінкою, акцент слід робити на її коригуванні та вирішенні внутрішніх конфліктів.

Водночас важливо розвивати в учня вміння справлятися з тривогою. Якщо тривожність закріплюється, вона може залишитися і в дорослому житті. Підвищена тривожність погіршує навчальні результати та знижує ефективність діяльності, що ще більше посилює емоційні труднощі. Тому одного усунення причин недостатньо — потрібна комплексна підтримка.

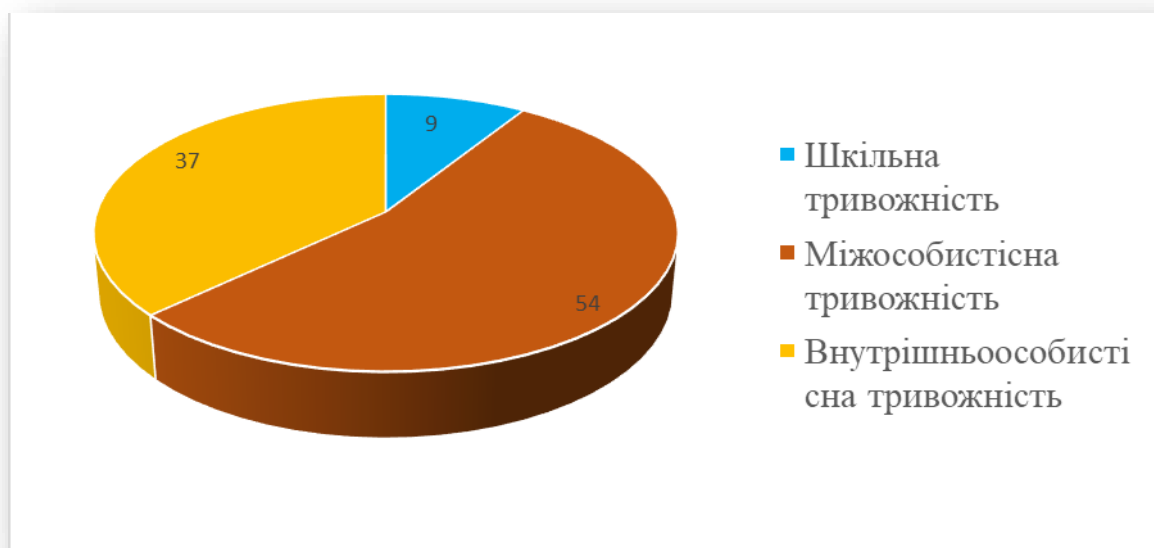
Соціальному педагогу та психологу варто також звернути увагу на дітей із «надмірним спокоєм». Якщо всі їх відповіді низькі, це може свідчити не про справді спокійний стан, а про пасивність та захисну реакцію. Такий «спокій» інколи приховує реальну тривожність, яку дитина не висловлює відкрито.

Розробники методики наголошують, що високі показники часто є сигналом про потребу допомоги, а показники «надмірного спокою» можуть бути маскуванням неблагополуччя.

Аналіз основних видів тривожності показав, що у більшості учнів (54%) домінує міжособистісна тривожність — вона проявляється у труднощах у спілкуванні з однолітками. Детальні результати зображені на діаграмі 2.2 «Основні види тривожності, що проявляються в учнів 5–11 класів закладу загальної середньої освіти номер 1 м. Трускавця».

Діаграма 2.2. «Основні види тривожності, що проявляються в учнів

5- 11 класів закладу загальної середньої освіти номер 1 м. Трускавця

Підводячи підсумки проведеного дослідження на базі закладу загальної середньої освіти номер 1 м. Трускавця, доречним є співставити дані, отримані під час роботи з учнями.

Оскільки при аналізі рівнів прояву тривожності у підлітковому віці ми прийшли до висновку про те, що однаково небезпечними є як «дуже високий» рівень тривожності учнів, так і «надмірний спокій», доречним, на наш погляд, є об'єднання кількісних показників, що позначають ці рівні тривожності, для відображення необхідності особливої уваги до учнів, які проявляють такі ознаки тривожності у поведінці. За таких умов таблиця 2.2.«Результати діагностики учнів п'ятих-одинадцятих класів за методикою «Шкала тривожності» матиме вигляд таблиці 2.3.«Уніфіковані результати діагностики учнів п'ятих- одинадцятих класів за методикою «Шкала тривожності»:

Таблиця 2.3. Уніфіковані результати діагностики учнів п'ятих-одинадцятих класів за методикою «Шкала тривожності»

Класи	Рівень тривожності учнів								Всього
	Дуже високий		Високий		Дещо підвищений		нормальний		
	кількість дітей	%	кількість дітей	%	кількість дітей	%	кількість дітей	%	
5 класи	2	4	10	22	6	13	28	61	46
6 класи	3	8	4	10	4	10	29	72	40
7 класи	2	4	5	13	1	2	33	81	41
8 класи	5	13	6	15	3	8	25	64	39
9 класи	3	8	4	9	4	9	31	74	42
10 класи	4	9	10	23	4	9	26	59	44
11 класи	8	25	5	16	2	6	17	53	32
Всього	27	9	44	16	24	8	189	67	284

Проведімо порівняння результатів досліджень, проведених серед учнів 3–4 класів початкової школи та учнів 5–11 класів. На основі узагальнених даних із таблиці 2.1 «Результати діагностики учнів третіх-четвертих класів за тестом «Тривожність» (Темпл, Дорки, Амена)» та таблиці 2.3 «Уніфіковані результати діагностики учнів п'ятих-одинадцятих класів за методикою «Шкала тривожності», буде складено діаграму 2.3, що представляє дослідження рівня тривожності учнів школи в межах 3–11 класів.

Діаграма 2.3. «Дослідження тривожності учнів 3-11 класів»

Аналізуючи дані, наведені у діаграмі, можна зробити висновок, що високий та помірний рівні тривожності частіше виявляються у молодших школярів, ніж у старшокласників. Водночас результати дослідження свідчать, що серед підлітків переважає низький рівень тривожності.

Після обговорення цих результатів із соціальним педагогом і психологом школи дійшли висновку, що основною причиною цього є вікові особливості дітей. Водночас слід зазначити, що розлучення батьків завжди травматично впливає на дитину незалежно від її віку. Це стає причиною підвищеної тривожності, деструктивної поведінки та навіть особистісних розладів.

3.3. Аналіз практичного досвіду соціально-педагогічної роботи з учнями, чиї батьки перебувають у стані розлучення

Сім'я, яка проходить через розлучення або стала неповною внаслідок розриву стосунків між батьками, є своєрідним соціальним інститутом. З одного боку, така сім'я залишається частиною суспільства з відповідною

відповідальністю за виконання основних функцій (виховної, економічної, рекреативної тощо). З іншого боку, реалізація цих функцій часто лягає на плечі одного з батьків, що може призводити до послаблення їх якості через соціально-економічні обставини, психоемоційне навантаження та відсутність іншого партнера у вихованні дитини. У таких умовах один з батьків зазвичай має потребує підтримки з боку держави, соціальних служб чи інших установ для забезпечення можливості повноцінного виконання своїх функцій.

Також важливою інституцією підтримки є школа, яка виконує соціалізуючу та виховну роль для дітей із сімей у стані кризи. Соціальний супровід учнів із сімей, чий батьки розлучилися, є одним із напрямів роботи соціально-психологічної служби закладу освіти. Соціальний супровід, як зазначає Т. Алексеєнко, охоплює низку заходів: юридичних, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних і навіть медичних та інформаційних усе це спрямовано на створення умов для забезпечення сприятливого розвитку особистості. Зокрема, соціально-педагогічний супровід дітей із таких сімей передбачає залучення спеціалістів (соціальних педагогів, психологів, учителів) до підтримки дитини та її родини у подоланні кризових ситуацій [10, 77].

Основними формами роботи є патронажна діяльність, інспектування сімейних умов, індивідуальні консультації тощо. Патронажна робота у Заболотівському ліцеї включає комплексний аналіз умов виховання в конкретній родині, діагностику взаємин між її членами та надання необхідної допомоги всім залученим сторонам як дітям, так і батькам.

Основним завданням цієї роботи є підтримка матері або батька в створенні сприятливих умов для розвитку й виховання дитини відповідно до її потреб і потенціалу. Додатково звертається увага на формування педагогічної культури батьків. У сучасній літературі під педагогічною культурою розуміють сукупність знань і навичок для забезпечення

ефективного виховання дитини в умовах сім'ї. Особлива увага приділяється розвитку ненасильницької взаємодії між батьками і дитиною, створенню в домі атмосфери безпеки та довіри [22, 24].

Метою педагогічної просвіти є формування належного рівня педагогічної культури батьків. Ця культура розглядається як складне, інтегроване, динамічне й особистісне явище, яке впливає на тип, стиль та способи поведінки батьків у процесі виховання дітей. Водночас педагогічна культура батьків може бути осмислена через взаємодію між батьками і дітьми, а також через реалізацію ключових завдань сімейного виховання.

Серед основних принципів соціально-педагогічного патронажу сімей, що перебувають на етапі розлучення або після нього, виділяють кілька важливих аспектів: увага до потреб родини; повага до всіх її членів незалежно від віку чи соціального статусу; ретельне планування й обґрунтування стратегії патронажу; коректність у спілкуванні та застосуванні методів роботи; диференційований підхід до проблем сімей з урахуванням їхнього типу, середовища й виховного потенціалу; індивідуальний підхід до кожного члена родини залежно від його здатності усвідомлювати соціально-педагогічні виклики і шукати способи їх подолання; опора на позитивний досвід дорослих у соціальній та педагогічній сферах; співпраця між соціальним педагогом і сім'єю на основі взаємодії як рівноправних суб'єктів; висока професійна компетентність соціального педагога.

Організація соціального патронажу сімей входить до кола відповідальності керівника навчального закладу. Для ефективного здійснення цієї роботи на посади призначаються відповідальні особи, проводиться чіткий розподіл функціональних і посадових обов'язків, та налагоджується взаємодія між всіма суб'єктами, які займаються питаннями соціального захисту дітей. Керівник також має забезпечувати постійний контроль за роботою соціально-психологічної служби [15, 265].

За необхідності, на різних етапах до процесу соціального патронажу можуть залучатися педагогічна рада, психолого-педагогічний консилиум, шкільні психолого-медико-педагогічні комісії, рада з профілактики правопорушень і батьківський комітет. У цьому складному процесі соціальний педагог ліцею відіграє ключову роль. Він не лише підтримує постійний зв'язок із сім'єю та організовує систему супровідної роботи, але й долучає інших фахівців, служби та установи для захисту прав та інтересів дитини.

Саме від зусиль і ефективності дій соціального педагога часто залежить вирішення життєво важливих проблем конкретної родини, включно із залученням органів виконавчої влади та громадських організацій. На цьому етапі особливо важливо чітко визначити функції та повноваження залучених установ, що займаються підтримкою сімей та дітей.

Після розлучення батьків дитина змушена адаптуватися до відсутності одного з них, і часто це саме той із батьків, з яким дитина мала найближчий емоційний зв'язок. Згодом, якщо один із батьків одружується вдруге, що є досить поширеним явищем, перед дитиною постає необхідність встановлення нових стосунків із мачухою або вітчимою. Вирішальним фактором у подоланні психоемоційної травми у дітей після розлучення є відкритий діалог про саму ситуацію. Приховування теми або уникання питань щодо розлучення, а також звинувачення у бік одного з батьків можуть призводити до пригнічення важливих переживань дитини та подальшого викривлення її особистісного розвитку.

Соціальний педагог разом із психологом реалізують програму роботи з подібними сім'ями. Основою цієї роботи є соціально-психологічна підтримка і корекція, націлені на дітей, чиї родини зазнали розпаду. Для корекції поведінкових порушень і підтримки дітей із таких сімей використовуються різноманітні технології соціальної терапії. В ліцеї часто застосовуються арт-терапія, ігротерапія чи казкотерапія. Соціальний педагог також вдається до

проективних методик, таких як "Малюнок людини", "Малюнок сім'ї" або "Неіснуюча тварина". Спостереження за поведінкою дитини на заняттях та в позаурочний час, психодіагностичні тести й інші форми роботи дозволяють стабілізувати психоемоційний стан дітей та сприяти їхній успішній соціалізації. Соціальний педагог та психолог ліцею працюють також і з батьками.

Їхня діяльність включає профілактичні й компенсаційні технології для зниження негативного впливу життєвих змін на сім'ю. Профілактичні заходи спрямовані на попередження розлучення або мінімізацію факторів, що викликають напруження та тривожність у дітей до або під час цього процесу (первинна профілактика). Також проводиться вторинна профілактика, метою якої є недопущення загострення вже існуючих соціальних та психологічних проблем. Роль соціального педагога охоплює посередництво між членами родини, створення зв'язку між ними та освітніми чи іншими державними й недержавними установами.

Він також організовує співпрацю батьків, педагогів та адміністрації закладу для забезпечення найкращих умов для розвитку дитини. Робота соціально-психологічної служби в ліцеї зі сім'ями, які перебувають у процесі або вже пережили розлучення, проводиться у кілька етапів.

Перший етап – знайомство із сім'єю. Це дозволяє оцінити ситуацію та визначити ресурси, які допоможуть стабілізувати психоемоційний стан членів родини.

Другий етап – встановлення довірливих стосунків із сім'єю й мотивація до спільної роботи. Третій – детальний аналіз сім'ї із формуванням об'єктивної картини її функціонування. Четвертий етап – оцінка зібраної інформації для визначення напрямів і методів подальшої підтримки. Тут важливо опрацьовувати дані з різних джерел для точності аналізу. П'ятий етап – робота з корекцією та реабілітацією: створення нових або відновлення

старих ефективних стосунків у родині, розв'язання проблем і покращення соціальних зв'язків. Шостий етап – стабілізація внутрішньосімейних стосунків і завершення активного втручання педагога. Його завданням є плавне припинення участі в житті сім'ї

Після завершення безпосередньої роботи з сім'єю настає сьомий етап, відомий як етап моніторингу, який передбачає спостереження за функціонуванням сім'ї в суспільстві протягом заздалегідь визначеного періоду часу.

В результаті, різноманітні проблеми, з якими стикаються сім'ї під час розлучення, можна вирішити, вибираючи та використовуючи різні підходи та технології, а також організовуючи роботу по-різному з урахуванням унікальних особливостей кожної сім'ї. У Заболотівському ліцеї імені Мирослава Попадюка ресурси, технології, форми та методи соціально-педагогічної роботи активно використовуються для вивчення особливостей сімей на різних етапах розлучення. Вони також є корисними інструментами діяльності, спрямованої на запобігання та нейтралізацію негативних наслідків розлучення для учня та його сім'ї.

Розлучення батьків – це складна ситуація як для дорослих, так і для дітей. Дорослі часто втрачають контроль над своїми внутрішніми переживаннями, що змінює їхнє ставлення до дітей, те, як вони спілкуються з ними та скільки часу вони з ними проводять. Батьки часто використовують своїх дітей як спосіб виплеснути свої негативні почуття та поділитися з ними негативними аспектами обставин, у яких вони перебувають. Дітей часто беруть як «заручників» та використовують для маніпулювання стосунками матері та батька як під час, так і після розлучення.

Діти, які переживають розлучення, переживають сильні емоційні та психологічні зміни. Як наслідок, батьки повинні серйозно ставитися до

розриву своїх стосунків та враховувати, наскільки криза, що розвивається, вплине на їхню дитину.

Доведено, що заклади загальної середньої освіти відіграють важливу роль у соціалізації особистості. Саме період навчання у школі є ключовим етапом соціального розвитку дитини, одним із основних етапів у формуванні її особистості. Школа є необхідною складовою для досягнення достатнього рівня соціальної підготовленості дитини до життя у суспільстві.

Визначено, що психологічна служба в структурі освіти є складовою частиною державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я молодих громадян України. Ця служба діє з метою виявлення проблем, створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку особистості.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукових джерел та психологічних досліджень показує, що неповна сім'я є однією з найвразливіших форм сімейного життя, у якій особливо страждають діти. Втрата цілісності сім'ї, незалежно від причин — розлучення, тривала розлука батьків чи інші життєві обставини — створює для дитини ситуацію кризи, яка впливає на всі сфери її розвитку: емоційну, соціальну, поведінкову та навчальну.

Кризові події в сім'ї, зокрема конфлікти, зради, домашнє насильство чи смерть одного з батьків, спричиняють у дитини сильні переживання: страх, гнів, провину, замкнутість, тривожність. Такі стани можуть проявлятися як порушення навчальної мотивації, агресивна чи проблемна поведінка, психосоматичні симптоми. Реакції дітей значною мірою залежать від їхнього віку, індивідуальних особливостей і якості взаємин між батьками.

Особливий вплив на дитину має розлучення. Ворожнеча між батьками, часті зміни умов життя, необхідність робити вибір між матір'ю і батьком — усе це підсилює стрес і дезорганізує емоційний стан молодшого школяра.

Найбільш руйнівним для дітей є не саме розлучення, а конфліктність стосунків дорослих та їхня нездатність співпрацювати у сфері виховання.

Неповна сім'я часто має економічні труднощі, підвищене емоційне напруження та обмеженість виховних ресурсів. Відсутність одного з батьків ускладнює формування статевої ідентичності, адекватного уявлення про сімейні ролі та знижує рівень психологічної захищеності дитини. Проте позитивний вплив можливий за умови, що дорослий, який виховує дитину, забезпечує стабільну емоційну підтримку, зберігає конструктивні стосунки з іншим батьком і створює сприятливе середовище для розвитку.

Отже, неповна сім'я є фактором психологічного ризику для дитини, але не приреченням. Негативні наслідки значною мірою залежать від рівня конфліктності між батьками, їхньої відповідальності, емоційної зрілості та здатності забезпечити дитині любов, захист, повагу й стабільність. Конструктивна взаємодія дорослих, підтримка соціального оточення та чутливе ставлення до потреб дитини можуть значно зменшити негативний вплив сімейних кризових ситуацій і сприяти гармонійному розвитку дитини навіть у неповній сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арефіна Н.М. Методика експертного дослідження особливостей сприйняття дитиною сімейної ситуації. Житомир, 2016. 57 с.
2. Варга В.С., Маркович А.М. Особливості впливу розлучення на психічний розвиток дитини. *Журнал наукових праць Мукачівського державного університету*. 2015. №18 (13). С. 96-102.
3. Гантер К. Ф. (не)Щасливе батьківство. Чесна книга про виховання дітей. Ірпінь : Віват, 2022. 240 с.
4. Гармаш І. В. Терапія казками. Київ : ВГ "Шкільний світ", 2018. 112 с.
5. Головнева І. В. Психологія сімейних відносин : навч. посіб. для студ. Харків : НУА, 2016. 76 с.
6. Горецька О. В. Психологія сім'ї : навчальний посібник для

студентів спеціальності «Практична психологія», «Початкова освіта» / за ред. О.В. Ткачук. Бердянськ, 2015. 156 с.

7. Двіжона О. В. Дистантна сім'я та її вплив на формування особистості дитини та підлітка. Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2017. Вип. 12. Ч.1. С. 116-120.

8. Девід Ф., Мішель Л., Саллі Б. Моя сім'я змінюється. Київ : Клевер, 2019. 192 с.

9. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Київ : Центр навчальної літератури (ЦУЛ), 2020. 145 с.

10. Каськов І. В., Хуртенко О. В. Психологічний феномен тривожних переживань молодших школярів із неповної сім'ї. Вісник Національного університету оборони України. Київ, 2019. Вип. 3. С. 77 – 83.

11. Ковальчук Л. М. Особливості становлення майбутнього сім'янина в умовах неповної сім'ї . Обрії. Київ, 2017. №1. С. 18– 25.

12. Ковальчук О. В. Психолого-педагогічні особливості розвитку молодшого школяра як об'єкта формування гуманістичних цінностей. Вісник НПУ імені М.П.Драгоманова. Київ, 2014. № 11. С. 97– 103.

13. Котлова Л., Саух І. Психологічні чинники задоволеності шлюбом на різних етапах подружнього життя. *Науковий вісник Харківського державного університету*. 2019. № 1. 178 с.

14. Кучеренко, Є. В. Розлучення як проблема в психології сім'ї. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. Вип. 10. С. 62-64.

15. Любимова О. О. Ключові аспекти психологічної допомоги дитині в умовах розлучення батьків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2017. Вип. 7. С. 263-270.

16. Максимович О. М. Особливості виховання дітей із розлучених сімей: Навчально-методичний посібник. Київ: ДЦССМ, 2004. 140 с.
17. Мазяр О. В. Діагностика особистісної проблеми: емоційна сфера. Теорія і практика сучасної психології. Житомир, 2019. № 4. Т. 1. С. 36–41. 27. 28. 29.
18. Максимова Н. Ю. Психологія соціальної роботи із проблемними сім'ями : навчальний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. 463 с.
19. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування : навч. посіб. Київ : Персонал, 2015. 304 с.
20. Малихіна М. С. Мама і тато більше не разом. Як допомогти дітям пережити розлучення батьків. Харків: Основа, 2021. 127 с.
21. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: підручник. Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ: Компринт, 2015. 376 с.
22. Мітіна С. В. Психологія особистості: навч.-метод. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 245 с.
23. Мушкевич М. І. Психологічний супровід сімей, що мають проблемних дітей : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 456 с.
24. Нікітіна О. І. Вплив типу сім'ї на розвиток акцентуації характеру в дитини. *Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика*. Київ: Миленіум, 2002. С. 256–262.
25. Олексюк Н. Ю. Особливості соціального формування дитини у різні вікові періоди її розвитку. Людинознавчі студії. Педагогіка. Дрогобич : ДДПУ, 2014. №29. С. 125 – 134.
26. Павелків Р. В. Вікові особливості морального розвитку молодшого школяра. Навч. Пос. Рівне : РДГУ, 2017. 5-12 с.
27. Питлюк-Смеречинська О. Д. Особливості формування емоційної

культури дитини під впливом сімейного середовища. Освіта регіону. Київ : Університет «Україна», 2015. №5. С. 131–134.

28. Пірожено Т. О., Ладивір С. О., Карасьова К. В. Сучасні діти – відображення цінностей дорослого світу : методичні рекомендації. За ред. Т. О. Піроженко. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 120 с.

29. Помиткіна Л. В. Психодинамічна не конгруентність особистості: діагностика, корекція та консультування: Монографія. Київ: НАУ, 2017. 180 с.

30. Посисоєв М. М. Основи психології сім'ї та сімейного консультування. Маріуполь, 2018. 598 с.

31. Рогальська І. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: Метод і техніки : метод. посібник. Вінниця : ФОП, 2016. 234 с.

32. Романовська Д. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти. Методичний посібник. Чернівці: Технодрук, 2017. 133 с.

33. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. Київ : АкадецдидаВ, 2016. 265 с.

34. Столяренко О. Б. Психологія особистості. навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2015. 280 с.

35. Столярчук О. Психологія сучасної сім'ї : навч. посіб. Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2015. 136 с.

36. Татьянчиков А. Психологія здоров'я: навчально-методичні рекомендації (в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології) ; кафедра психології НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2021.

37. Федоренко Р.П. Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 300 с.

38. Черезова І. О. Психологія життєвих криз особистості :

навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2016. 75 с.

39. Шулигіна Р. А. Спілкування як вагома складова соціальної адаптації особистості. *Наукові записки КУТЕП: Щорічник*. Ред. В. С. Пазенок. Київ: Знання України, 2015. Вип. 3. С. 499 - 507.

40. Юрченко І.В. Психологічний супровід неповних сімей (утворений внаслідок еміграційних процесів) в умовах роботи школи-садка. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. Київ : Всеуито, 2017. Вип. 14 (38). С. 108-111.

41. Юрченко І.В. Психологічні особливості внутрішньо-сімейних відносин у неповних сім'ях (на матеріалі аналізу методики «Малюнок сім'ї»). *Збірник наукових праць. Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми*. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2018. Т. X. Ч. 2. С. 506-512.

42. Яценко Т.В. Психологія дитячої творчості : навчальний посібник. Кременчук : Бігарт, 2019. 198 с.

Додаток А

Методика виявлення рівня тривожності у підлітків (використана для роботи з учнями 5-11 класів)

Методика «Шкала тривожності» розроблена за принципом «Шкали соціально-ситуаційної тривоги» О. Кондаша (1973).

Особливість шкал такого типу полягає в тому, що в них людина оцінює не наявність або відсутність у себе якихось переживань, симптомів тривожності, а ситуацію, зважаючи на те, наскільки вона може спричинити тривогу.

Перевага шкал такого типу полягає, по-перше, у тому, що вони дозволяють виявити межі дійсності, об'єкти, що є для школяра основними джерелами тривоги, і, по-друге, меншою мірою, аніж інші опитувальники, виявляються залежними від особливостей розвитку в учнів інтроспекції.

Бланк методики містить інструкцію та завдання, що дає змогу за потреби проводити її в групі. На першій сторінці бланка зазначають прізвище, ім'я школяра, клас, вік, дату проведення дослідження.

Інструкція

Далі названі ситуації, які часто трапляються в житті. Деякі з них можуть бути для тебе неприємними, викликати хвилювання, занепокоєння, тривогу, страх. Уважно прочитай кожне речення й обведи одну із цифр праворуч: 0, 1, 2, 3, 4, залежно від такого:

- якщо ситуація зовсім не видається тобі неприємною, обведи цифру 0;
- якщо вона хвилює, турбує тебе лише незначним чином, обведи цифру 1;
- якщо ситуація є досить неприємною, викликає таке занепокоєння,

що ти із задоволенням уникнув (уникнула) б її, обведи цифру 2;

- якщо вона для тебе є дуже неприємною та спричиняє сильне занепокоєння, тривогу, страх, обведи цифру 3; якщо ситуація для тебе є у крайній неприємності, якщо ти не в змоззі витримати її та вона тебе дуже сильно непокоїть, викликає сильний страх, обведи цифру 4.

Твоє завдання - уявити якомога детальніше кожну ситуацію й обвести ту цифру, що позначає, якою мірою ця ситуація може викликати у тебе побоювання, занепокоєння, тривогу або страх.

№ п/п	Твердження	1	2	3	4
1.	Відповідаєш біля дошки	1	2	3	4
2.	Ідеш у гості до незнайомих				
3.	Береш участь у змаганнях, конкурсах, олімпіадах				
4.	Розмовляєш із директором школи				
5.	Думаєш про своє майбутнє				
6.	Учитель визначає за журналом, кого викликати відповідати				
7.	Тебе критикують, тобі у чомусь докоряють				
8.	На тебе дивляться, коли ти щось робиш (спостерігають за тобою під час роботи, розв'язування завдання)				
9.	Пишеш контрольну роботу				
10.	Після контрольної вчитель оголошує оцінки				
11.	На тебе не звертають уваги				
12.	У тебе щось не виходить				
13.	Чекаєш на повернення батьків із батьківських зборів				
14.	Тобі загрожує невдача, провал				

15.	Чуєш за своєю спиною сміх				
16.	Складаєш іспити (ЗНО) у школі				
17.	На тебе гніваються (незрозуміло, чому)				
18.	Виступаєш перед великою аудиторією				
19.	На тебе чекає важлива, вирішальна справа				
20.	Не розумієш пояснень учителя				
21.	Із тобою не згодні, суперечать тобі				
22.	Порівнюєш себе з іншими				

23.	Перевіряють твої здібності				
24.	На тебе дивляться, як на маленьку дитину				
25.	На уроці вчитель зненацька ставить тобі запитання				
26.	Замовкли, коли тинаблизився (наблизилася)				
27.	Оцінюють твою роботу				
28.	Думаєш про свої справи				
29.	Маєш прийняти важливе рішення				
30.	Не можеш виконати домашнє завдання				

Обробка результатів

Методика містить ситуації трьох типів:

- ситуації, пов'язані зі школою, спілкуванням із учителями;
- ситуації, що актуалізують уявлення про себе;
- ситуації спілкування.

Відповідно умовно можна виділити види тривожності, що виявляють за допомогою цієї шкали:

- шкільну,
- самооцінну (внутрішньоособистісну),
- міжособистісну.

Відомості про розподіл пунктів шкали наведені в таблиці.

Рівень тривожності	Група учнів		Рівень різних видів тривожності, бали			
	клас	стать	загальна	шкільна	само-оцінна	міжосо-бистісна
1. Нормальний	8	ж	30—62	7—19	11—21	7—20
		ч	17—54	4—17	4—18	5—17
	9	ж	17—54	2—14	6—19	4—19
		ч	10—48	1—13	1—17	3—17
	10	ж	35—62	5—17	12—23	5—20
		ч	23—47	5—14	8—17	5—14
2. Децю підвищений	8	ж	63—78	20—25	22—26	21—27
		ч	55—73	18—23	19—25	18—24
	9	ж	55—72	15—20	20—26	20—26
		ч	49—67	14—19	18—26	18—25
	10	ж	63—76	18—23	24—29	21—28
		ч	48—60	15—19	18—22	15—19
3. Високий	8	ж	79—94	26—31	27—31	28—33
		ч	74—91	24—30	26—32	25—30
	9	ж	73—90	21—26	27—32	27—33
		ч	68—86	20—25	27—34	26—32
	10	ж	77—90	24—30	30—34	29—36
		ч	61—72	20—24	23—27	20—23
4. Дуже високий	8	ж	Більше ніж 94	Більше ніж 31	Більше ніж 31	Більше ніж 33
		ч	Більше ніж 91	Більше ніж 30	Більше ніж 32	Більше ніж 30
	9	ж	Більше ніж 90	Більше ніж 26	Більше ніж 32	Більше ніж 33
		ч	Більше ніж 86	Більше ніж 25	Більше ніж 34	Більше ніж 32
	10	ж	Більше ніж 90	Більше ніж 30	Більше ніж 34	Більше ніж 36
		ч	Більше ніж 72	Більше ніж 24	Більше ніж 27	Більше ніж 23

5. «Надлишковий спокій»	8	ж	Менше ніж 30	Менше ніж 7	Менше ніж 11	Менше ніж 7
		ч	Менше ніж 17	Менше ніж 4	Менше ніж 4	Менше ніж 5
	9	ж	Менше ніж 17	Менше ніж 2	Менше ніж 6	Менше ніж 4
		ч	Менше ніж 10	Менше ніж 5	Менше ніж 12	Менше ніж 3
	10	ж	Менше ніж 39	Менше ніж 5	Менше ніж 8	Менше ніж 5
		ч	Менше ніж 23	Менше ніж 7	Менше ніж 11	Менше ніж 5

У поданій вище таблиці наведено стандартні відомості, що дозволяють порівняти показники рівня тривожності в різних статевовікових групах.

Підраховують загальну суму балів окремо за кожним розділом шкали та за шкалою в цілому. Отримані результати інтерпретують як показники рівнів відповідних видів тривожності, показник за всією шкалою - як загальний рівень тривожності.

Рівень тривожності для кожної статевовікової групи визначали на підставі середнього арифметичного значення кожної групи; показник інтервалу - середнє квадратичне відхилення від результатів групи.

Варто звернути увагу! Шкала не повністю забезпечує виявлення тривожності учнів передусім унаслідок значної кількості всіляких захисних тенденцій, починаючи від елементарних (небажання розкриватися перед сторонньою людиною) і завершуючи найскладнішими захисними механізмами.